

یادی از صحافان ماوراءالنهر

استاد ایرج افشار در مقاله «کتابه سازی بر جلد نسخه خطی» (نامه بهارستان، س ۲، ش ۱، ص ۲۱-۲۴) اشاره می‌کنند که: «... من جدولی از نام چندین صحاف که در مجموعه فرهنگستان ازبکستان (تاشکند) و در مجموعه دانشگاه اوپسالا (سوئد) دیده‌ام تهیه کرده‌ام که همه مربوط به نیمه دوم قرن دوازدهم هجری به بعد است...» (ص ۳۹) و سپس فهرستی از نام صحافان را از فهرست کتابخانه فرهنگستان علوم تاشکند را به نقل در آورده‌اند و دانسته نشد که چرا فهرستی از نام صحافان را از فهرست کتابخانه دانشگاه اوپسالا نیاورده‌اند. اما از آنجا که ذکر نام این هنرمندان گمنام بسیار مهم است، این مطلب را جهت تکمیل و استفاده بیشتر علاقه‌مندان تهیه نموده‌ام.

کتاب‌های دانشگاه اوپسالا پیش‌تر در فهرست تورنبرگ با عنوان زیر چاپ شده است:

C. J. Tornberg: *Codices Arabici, Persici, et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis*. Uppsala 1849.

پس از تکمیل نسخ شرقی آن دانشگاه مجدداً در سال ۱۹۳۰ م، زیرستین فهرست جدیدی منتشر کرد:

K. V. Zetterstéen: *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*. Uppsala 1930.

این مجموعه شامل ۲۵۸ کتاب عربی، ۱۲۰ کتاب فارسی، ۲۶ کتاب ترکی عثمانی، ۹۷ کتاب ترکی جغتایی، ۱۹ کتاب عبری - سریانی - سامری و ۲۳ کتاب جا افتاده از چهار زبان نخست است. زیرستین در مقدمه کتاب به چگونگی گردآوری این مجموعه در دانشگاه اوپسالا می‌پردازد و فهرست نسخه‌های هر یک از گنجینه‌های پیشین را که اکنون این مجموعه را تشکیل می‌دهند ارائه می‌دهد. قدیم‌ترین نسخه متعلق به سال ۷۹۱ هـ، تذکره الاویای عطار است.

ارتباط این مجموعه با ماوراءالنهر بسیار جالب است:

الف- ۹۷ کتاب (۱۵٪) از کل مجموعه به زبان ترکی جغتایی است.

ب- بر اساس نام صاحبان، امانت دهندگان، امانت گیرندگان،... که به صورت یادداشت یا مهر بر کتاره‌های کتاب‌ها آمده است می‌توان دریافت که، اکثر آنان ماوراءالنهری بوده‌اند با:

۱. اسامی ترکی (تورسون، خداپردی، باتو،...).
 ۲. نسبت‌های ماوراءالنهری (تاشکندی، شاشی، خوجندی، قونغرانی، خوقندی،...).
 ۳. القاب ترکی (بای، بیک، توره، مینکباشی،...).
 ۴. صفات روحانیون ماوراءالنهر (ایشان، داملا، آخون، خوجا، میرزای کلان،...).
 ۵. ترکیبات اسمی خاص (ملا نشان بای، ملا صابربیک، داملا سلطان، خواجه اوغلی، یونس خواجه ایشان، ملا باقی آخون، ملا ابوبکر دامده، ملاجان،...).
- که به فراوانی به کار رفته است. جالب است که این اسامی در نسخه‌های ترکی عثمانی این مجموعه دیده نمی‌شود. ظاهراً کتب مرتبط با ماوراءالنهر از طریق روسیه به سوئد رسیده‌اند و کتب ترکی عثمانی از طریق دیگر کشورها و انجمن‌های سوئدی مانند انجمن سوئدی باستان‌شناسی در ترکیه.
- باز هم جالب است که نام شهرهایی چون سمرقند، بخارا و خیوه و منتسبان به آن کمتر به چشم می‌خورد و بیشتر شهرهای تابع خان‌نشین خوقند و ترکستان روس دیده می‌شود که موجب تقویت منشأ روسی این کتاب‌هاست.

ج - یادداشت‌های مختلف ترکی جغتایی بر روی نسخه‌ها حتی نسخه‌های فارسی و عربی.
 د - مشخصات صحافان که بر روی برخی از جلدها موجود است (و ذکر آن در فهرست از مهم‌ترین ویژگی‌های این فهرست است و نشان‌دهنده توجه خاص فهرست‌نویس به این امر است).
 بر روی ۱۵ کتاب عربی، ۲۲ کتاب فارسی و ۱۱ کتاب ترکی جغتایی، آثار نام و نشان صحافان به چشم می‌خورد که در نوع خود کم‌نظیر است. تا آنجا که به خاطر داریم حتی در فهرست‌های چاپ روسیه و ازبکستان نیز چنین توجهی به نام و نشان صحافان به چشم نمی‌خورد.

اکنون تلاش می‌کنیم که فهرستی از این صحافان ماوراءالنهری ارائه دهیم و گوشه‌ای از خدمات آنان را پاس بداریم. نام و نشان این صحافان بر چهار گوشه جلد نقش بسته است. بعضی تاریخ دارند (۲۶ مهر). بعضی به همراه نام پدر آورده شده‌اند که شاید شغل پدرشان هم صحافی بوده است. بعضی صحافان صاحب کتاب بوده‌اند، ولی نامشان بر جلدها ثبت نشده است. بعضی صحافان نیز به جای نام خود و پدرشان، عبارت یا شعری آورده‌اند.

ابتدا نام صحافانی که تاریخ اثر را به همراه دارند و سپس نام دیگر صحافان را می‌آوریم:

۱. ۱۱۲۷ هـ. ۱۷۱۵ م. ملا میر صحاف، با مهر: «عمل ملا میر صحاف ۱۱۲۷» بر روی جلد کتاب تمرنامه، کتابت ۱۲۶۹ هـ. ۱۸۵۲ م. (ش ۴۵۶). معلوم است که این جلد حدود یک قرن و نیم بعد برای صحافی کتاب به کار رفته است.

۲. ۱۱۹۵ هـ. ۱۷۸۷ م. محمد امین بن حاجی خواجه، با مهر: «عمل محمد امین بن حاجی خواجه سنه ۱۱۹۵» بر روی جلد کتاب شمسیه (ش ۱۹۲).

۳. ۱۱۹۶ هـ. ۱۷۸۲ م. میر بدیع محمد صحاف، با مهر: «عمل میر بدیع محمد صحاف ۱۱۹۶» بر روی جلد کتاب خسته نظامی، کتابت ۱۰۲۹ هـ. ۱۶۰۲ م. (ش ۴۲۱).

۴. ۱۱۹۷ هـ. ۱۷۸۳ م. میر محمد [ابن؟] محمد بن امین خواجه صحاف، با مهر: «عمل میر محمد... محمد بن امین خواجه صحاف ۱۱۹۷» بر روی کتاب الفوائد الضیائیه، کتابت ۱۱۹۹ هـ. ۱۷۸۴ م. (ش ۵۸).

۵. ۱۲۰۴ هـ. ۱۷۹۰ م. صاحب خواجه عبیدالله... ظهوری، با مهر: «صاحب خواجه عبیدالله... ظهوری ۱۲۰۴» بر روی کتاب شمسیه (ش ۱۹۰).

۶. ۱۲۰۷ هـ. ۱۷۹۳ م. عبدالجلیل صحاف، با مهر: «عمل ملا عبدالجلیل صحاف ۱۲۰۷» بر روی مجموعه فقهی (ش ۳۵۷).

۷. ۱۲۱۵ هـ. ۱۸۰۰ م. صحافی ناشناس، با مهر: «یا رسول خدا رسول [] اخدا نظری کن باین فقیر گدا ۱۲۱۵». بر روی مجموعه‌ای (ش ۲۴۰) کتابت ۱۲۵۲ هـ. همین مهر بر روی جلد مجموعه شماره ۲۳۵ کتابت ۱۲۴۱ هـ. و مجموعه شماره ۵۷۶ بدون تاریخ آمده است. که ظاهراً در سال‌های بعد مورد استفاده مجدد قرار گرفته است.

۸. ۱۳۳۱ هـ. ۱۸۱۶ م. ناصر، با مهر: «دارد امید شفاعت ز محمد ناصر ۱۳۳۱» بر روی جلد مجموعه عربی (ش ۱۴۹). تذکر: استاد ایرج افشار تصویر ۲۰ از مقاله سابق الذکر (ص ۳۹) را چنین خوانده‌اند: «از محمد ناصر امید شفاعت دارد ۱۲۷۵». زیتیرستین مهری مشابه را چنین خوانده است: «دارد امید شفاعت ز محمد ناصر ۱۳۳۱». درست است که ممکن است این دو مهر (اگر تاریخشان درست خوانده شده باشد) متعلق به دو نفر است، و ظاهراً قرائت زیتیرستین از نظر وزن و سجع درست‌تر می‌نماید. به همین قیاس باید عبارت «از محمد عاشور امید شفاعت دارد» (نامه بهارستان، ص ۳۹) با این توضیح که تصویر ۱۹ متعلق به این مهر نیست) را این‌گونه خواند: «دارد امید شفاعت ز محمد عاشور».

۹. ۱۲۳۴ هـ/ ۱۸۱۹ م. ملا میر... صحاف، با مُهر: «عمل ملا میر... صحاف ۱۲۳۴» بر روی جلد منطق الطیر عطار (ش ۴۲۶).
۱۰. ۱۲۴۶ هـ/ ۱۸۳۰ م. میرزا علی صحاف، با مُهر: «عمل ملا میرزا علی صحاف ۱۲۴۶» بر روی جلد مقصد الاقصی فی شرح ترجمه مستقصی (ش ۴۰۵).
۱۱. ۱۲۵۰ هـ/ ۱۸۳۴ م. ابراهیم خواجه صحاف، با مُهر: «عمل ابراهیم خواجه صحاف ۱۲۵۰» بر روی جلد مجموعه فرهنگ (ش ۲۶۳).
۱۲. ۱۲۵۰ هـ/ ۱۸۳۴ م. ملا محمد امین صحاف، با مُهر: «عمل ملا محمد امین صحاف ۱۲۵۰» بر روی جلد قرآن (ش ۱۲۷).
۱۳. ۱۲۵۸ هـ/ ۱۸۴۲ م. میرزا شیخ صحاف، با مُهر: «عمل میرزا شیخ صحاف ۱۲۵۸» بر روی جلد خلاصه الفقه (ش ۱۷۸) کتابت ۱۳۰۷ هـ. در انجامه آمده است:

۱۳۰۷ سنه ده

شد بتوفیق خدای لاینام
هر که خواند دعا طمع دارم

این کتابت روز یکشنبه تمام

زانکه من بنده گنه کارم

۱۸۸۹ نجی سنه

- این جلد بعداً مورد استفاده صحاف دیگری قرار گرفته است.
۱۴. ۱۲۶۶ هـ/ ۱۸۵۰ م. صحافی ناشناس، با مُهر: «عاقبت خیر باد ۱۲۶۶» بر روی جلد مجموعه (ش ۵۹۷) کتابت ۱۲۶۷ به خط خواجه ابن عزیز خواجه ایشان تاشکنندی که زمانی (سال ۱۲۸۴ هـ) در تملک ملا روزی بای و سپس در تملک ملا عبدالمجید صحاف قرار داشت.
۱۵. ۱۲۷۷ هـ/ ۱۸۶۰ م. بدرالدین خواجه صحاف، با مُهر: «عمل بدرالدین خواجه صحاف ۱۲۷۷» بر روی جلد کتاب التوضیح فی حل غوامض التفتیح (ش ۱۶۴) کتابت ۱۲۱۹ هـ. به قلم محمد بابا ابن ملا باتوبای تاشکنندی. از بدرالدین خواجه صحاف همچنین جلدی الفوائد الضیائیه (ش ۴۷۱) و جلد مجموعه چهار کتاب (ش ۲۸۵) در این مجموعه وجود دارد.
۱۶. ۱۲۹۲ هـ/ ۱۸۷۵ م. ملا عبدالله صحاف، با مُهر: «عمل من عبدالله صحاف ۱۲۹۲» بر روی جلد مجموعه نحوی (ش ۳۹).
۱۷. ۱۲۹۴ هـ/ ۱۸۷۷ م. اسماعیل خواجه صحاف، با مُهر: «عمل اسماعیل خواجه صحاف ۱۲۹۴» بر روی جلد مجموعه چهار کتاب (ش ۲۷۶) کتابت ۱۳۰۴ هـ.
۱۸. ۱۲۹۶ هـ/ ۱۸۷۹ م. ظاهراً همو، با مُهر: «عمل اسماعیل خواجه صحاف ۱۲۹۶» بر روی جلد شاه مشرب (ش ۵۷۲) کتابت ۱۳۰۱ هـ. و «مجموعه دیوانها» (ش ۵۶۸).
۱۹. ۱۳۰۱ هـ/ ۱۸۸۴ م. قاسم خواجه صحاف، با مُهر: «عمل قاسم خواجه صحاف ۱۳۰۱» بر روی جلد اسکندرنامه (ش ۴۲۲). بر روی همین جلد مُهر دیگری به صورت «عاقبت خیر باد» دیده می شود که پیش تر با تاریخ ۱۲۶۶ هـ/ ۱۸۵۰ م. معرفی شده بود و در اینجا تاریخ ندارد.
۲۰. ۱۳۰۲ هـ/ ۱۸۸۵ م. میرزا عمر صحاف، با مُهر: «عمل میرزا عمر صحاف ۱۳۰۲» بر روی جلد ثبات العاجزین (ش ۵۲۸) و مجموعه چهار کتاب (ش ۳۶۱). دو جلد دیگر نیز از این صحاف در مجموعه چهار کتاب (ش ۲۹۷ و ش ۳۱۵) وجود دارد که مُهر «عمل میرزا عمر صحاف» را بدون تاریخ بر خود دارند. جلد های دیگر این مجموعه تاریخ ندارند، اما نام صحافان بدین صورت است:
۲۱. میر فیض الله صحاف، با مُهر: «عمل میر فیض الله صحاف» بر روی جلد ثبات العاجزین (ش ۲۹۷).

۲۲. عالم خواجه صحاف، با مهر: «عمل عالم خواجه صحاف» بر روی جلد ثبات العاجزین (ش ۳۱۹).
۲۳. ملا محمد حسین صحاف، با مهر: «عمل ملا محمد حسین صحاف» بر روی جلد مجموعه (ش ۳۹۳).
۲۴. حسین بن ملا رضای صحاف، با مهر: «محمد حسین بن ملا رضای صحاف» بر روی جلد دیوان حافظ (ش ۴۴۰) کتابت ۱۲۲۸ هـ.
۲۵. ملا محمد امین صحاف، با مهر: «عمل ملا محمد امین صحاف» بر روی جلد دیوان حافظ (ش ۴۴۲).
۲۶. علی خواجه صحاف، با مهر: «عمل علی خواجه صحاف» بر روی جلد دیوان حافظ (ش ۴۴۳) کتابت ۱۲۹۰ هـ.
۲۷. ملا محمد یوسف صحاف، با مهر: «عمل ملا محمد یوسف صحاف» بر روی جلد دیوان حافظ (ش ۴۴۹).
۲۸. محمد، با مهر: «عمل محمد» بر روی جلد رسائل نقشبندیه (ش ۴۷۲) کتابت ۱۲۴۹ هـ.
۲۹. محمود صحاف، با مهر: «عمل محمود صحاف» بر روی جلد مجموعه رسائل (ش ۴۷۳) کتابت ۱۲۱۳ هـ.
۳۰. ملا میر محمد صحاف، با مهر: «عمل ملا میر محمد صحاف» بر روی جلد فواید وافیه (ش ۵۱) کتابت ۱۱۵۹ هـ.
۳۱. میر محمد صحاف، با مهر: «عمل میر محمد صحاف» بر روی جلد مجموعه (ش ۱۵۲). احتمال دارد همان ملا میر محمد سابق الذكر باشد.
۳۲. محمد حریف صحاف، با مهر: «عمل محمد حریف صحاف» بر روی جلد البیوع (ش ۱۷۵).
۳۳. میر ملا شاه صحاف، با مهر: «عمل میر ملا شاه صحاف» بر روی جلد شمسیه (ش ۱۹۱) کتابت ۱۲۶۱ هـ. به دست پهلوان ابن ملا ولی.
۳۴. محمد حسین صحاف، با مهر: «محمد حسین صحاف» بر روی جلد مجموعه (ش ۲۳۴) کتابت ۱۲۳۳ هـ.
۳۵. عمر خواجه صحاف، جلدی از او در این مجموعه دیده نشد، اما نامش بر برگ آخر مظهر العجایب (ش ۵۶۳) ثبت شده است.
۳۶. ملا عبدالمجید صحاف، جلدی از او در این مجموعه دیده نشد، اما بر نسخه حیرة الابرار (ش ۵۷۱) نوشته شده: «صاحب این کتاب ملا عبدالمجید صحاف سنه ۱۳۰۲» و بر نسخه مناقب عبدالقادر جیلانی (ش ۵۹۷) نوشته شده: «صاحب این کتاب شرافت مآب مناقب حضرت جناب غوث الاعظم عبدالقادر جیلانی ملا عبدالمجید صحاف».
۳۷. ملا میر عبدالله بن میر عبدالله، با مهر: «عمل ملا میر عبدالله بن میر عبدالله» بر روی جلد کتاب روضة الاحباب فی سیر النبی و الال و الاصحاب (ش ۶۳۲).
۳۸. نیاز آخوند صحاف، با مهر: «نیاز آخوند صحاف» بر روی جلد کتاب عجایب المخلوقات (ش ۶۳۷).
۳۹. ملا علی، با مهر: «عمل ملا علی» بر روی جلد کتاب قصص الانبیاء (ش ۶۳۹) کتابت ۱۲۲۵ هـ. مهر دیگری با عبارت «ذل من طمع عز من قنع» بر روی همین جلد آمده است. از آنجا که فقط متن روی مهرها در این فهرست ثبت شده است و مقایسه متن‌ها و مهرها و جلد‌ها امکان‌پذیر نیست، امکان بسط ارتباط بیشتر بین صحافان مزبور ممکن نیست.
- البته در اینجا به دلایلی به فهرست کتابخانه فرهنگستان ازبکستان نپرداختیم، اما ذکر نکته‌ای خالی از فایده نیست. و آن سهم چند صحاف در یک کتاب است. به این معنی که نخستین صحاف، جلد را تهیه می‌کند و مهر خود را بر آن می‌زند. صحاف دوم سال‌ها بعد جلد تهیه شده را به دلایلی از کتاب اصلی جدا*

و در جلدسازی کتابی دیگر به کار می برد. مثلاً پیش تر دیدیم که جلد ساخته شده ملا میر صحاف به سال ۱۱۲۷هـ. اکنون جلد تمر نامه ای است که در سال ۱۲۶۹هـ. کتابت شده است. درست است که صحاف هر سال تاریخ مهر خود را عوض نمی کرد و در سال های بعد نیز آن را به کار می برد (و شاید هم هر سال آن را تجدید می کرد یا تاریخ آن را از بین می برد) اما معلوم است که آن مهر را چند سال بیشتر به کار نمی برد و مهر نیز بر اثر استفاده مستهلک و ناخوانا می شد. در این صورت هر گاه تاریخ نگارش نسخه ای پس از تاریخ مهر صحافی باشد، باید فرض را بر آن گذاشت که جلد موجود حداقل برای دوم بار به کار رفته است و اگر تاریخ کتابت بیش از دهه ای باشد می توان به این امر یقین کرد. جالب ترین نسخه مجموعه حاضر (ش ۵۹۷) ظاهراً اثر سه صحاف را بر خود دارد:

۱. صحاف ناشناس اول که مهر «عاقبت خیر باد ۱۲۶۶» را بر روی جلد نشانده است.
 ۲. صحاف ناشناس دوم که جلد اول را بر مناقب عبدالقادر جیلانی نوشته شده به سال ۱۲۶۷هـ. افزوده است.

۳. ملا عبدالمجید صحاف که صاحب این کتاب بوده و بر دیگر کتاب او حیره الابرار، تاریخ ۱۳۰۲هـ. ثبت شده است و ظاهراً نمی توانسته است صحاف اول یا دوم باشد. همان گونه که پیش تر گفته شد بخش مهمی از نسخه شناسی به علائق و توجه فهرست نویس بستگی دارد که چه وجهی از نسخه شناسی را مهم تر بشمارد. به گمان نگارنده توجه زیرستین به مهر شناسی صحافان بسیار بیشتر و همت او در این باره قابل توجه و تقدیر است.

محسن جمفری مذهب
 عضو هیات علمی کتابخانه ملی